

המילה, הצירוף, הניב והמילון בעיון ובהוראה: הרהורים בעקבות מילונים והצעות לשינויים

מאיה פרוכטמן

תקציר

המאמר סוקר את מילון אריאל המקיף שיצא לאור בעריכתו של דניאל סיון ובעריכתי (סיון ופרוכטמן, 2007), ובתוך כך מעלה הרהורים ושאלות לגבי מילונים מקיפים ותכולתם, אפשרות הדיוק בהם ורמת הדיוק המדעית הרצויה של מילים מתחום הזואולוגיה, הבוטניקה ושאר המדעים במילון כמו זה, המופנה לכל דוברי העברית. באמצעות הדגמות עולה נושא הנרדפים וחיבתו כמפתח לכתיבת הערכים, וכן נדונה שאלת בחירתם ושיבוצם של צירופים כבולים (collocations, idioms) בתוך ערכי המילון. עוד מראה המאמר את חשיבות רישומם של הצירופים הכבולים בגוף המילון בתורת ערכים לעצמם, לא רק כדוגמה מלווה למרכיביו של הצירוף. במיוחד חשוב לשאול את השאלות האלה ולהבליט את התשובות, כדי שדרך ההוראה הקשורה במילים ובביטויים של השפה העברית על כל שכבותיה תתגבש בצורה היעילה ביותר ותעזור להעשיר את אוצר המילים והביטויים של תלמידינו.

מילות מפתח: מילון אידאלי, מילון מקיף, רישום צירופים כבולים.

מבוא

העשרת אוצר המילים של תלמידינו בכל שלבי לימודיהם היא אחת המטרות החשובות ביותר לפיתוח האוריינות. לדאבונו הרב, אוצר המילים של ילדי ישראל מצומצם מאוד. הטלוויזיה והמחשב תפסו את מקום הספרים בעולמם, והעברית שבפיהם מצומצמת ודלת משלבים. הם מכירים את השפה המדוברת ומדקלמים מן הפרסומות, מתכניות הטלוויזיה ומאתרי האינטרנט ולא מן הספרות הקלסית של המקורות ההיסטוריים שלנו ושל טובי הסופרים והמשוררים העבריים. עולם ההרמזים (האלוזיות) שלהם אינו שאוב מן המקורות הקדומים, אפילו לא מן המקרא, ואין בו הדהודים מן התרבות הכללית. בין הסלנג לרומנים בדיוניים או לסופרים פוסט-מודרניים במקרה הטוב, אין ריבוד תרבותי הנקשר לביאליק או לטשרניחובסקי, לשלונסקי או ללאה גולדברג ולשאר מקורות קנוניים תרבותיים עבריים. כדי להבין טקסטים ספרותיים קדומים או מודרניים על התלמידים להשתמש באופן אינטנסיבי במילון. הכרת המילון, דרך העיון בו והפקת המידע המבוקש, מצריכים הוראה מכוונת של מורים. לפיכך ראוי ואף רצוי שהמורים יכירו את המילונים המצויים ויבינו את הגיונות שיטותיהם ואת דרכיהם בבניית הערכים.

במאמר הזה אני רוצה להתבונן מחדש במילונים ובשיטותיהם להצגת ערכים, לאחר שחיברתי בעצמי, או בשיתוף צוותים, מילונים אחדים, רובם מילונים מיוחדים,¹ ובמיוחד לאחר יציאתו לאור של **מילון אריאל המקיף** (סיון ופרוכטמן, 2007), מילון עברי-עברי, שיסדתי את תפיסתו והשתתפתי בבנייתו ובעריכתו עם דניאל סיון וצוות, בעיקר אורנה בן נתן ועילית איילון. מהתבוננות במילון הזה לאחר יציאתו לאור ולאחר בחינה מחדש של תפיסתו ושל מילונים מקיפים בכלל, עלו בי גם הרהורים חדשים.

הערך המילוני

אפשר לשער, שדמות הערך המילוני האידאלי שרבים כתבו עליו (וראו למשל ניר, 2004, 2007; קדרי, 2000; רבין, תשל"ג), היא אולי בגדר משאלה בלבד, ולכל אחד בעיני רוחו דמות של מילון אידאלי ושל ערך לקסיקלי אידאלי. יש הרוצים שהמילון יכיל הכול, שיהיה מעין אנציקלופדיה מילונית קומפקטית, שיהיו בו כל המילים בשפה (דבר בלתי-אפשרי מלכתחילה כשמדובר במילון מודפס, אך קרוב יותר להשגה כשמדובר בגרסה דיגיטלית המאפשרת עדכון שוטף); ולעומתם יש הרוצים שיהיה פשוט, שלא יעמיס ידע ושכבות לשון, וכך יהיה נגיש לכול. כאמור, במאמר ארצה להציג משהו מהרהורי ומהתלבטויותי כמי שעושה את המלאכה המילונית, אך גם כמשקיפה מן הצד, כשמנחה אותי המגמה להביא את המילון כמקור מדויק אך גם נגיש ונוח לפני מורים, סטודנטים ותלמידים, וכן לפני אוהבי מילונים.

יש בהפקת מילון, כבכל הפקת ספר אך במילון הדבר ניכר במיוחד, שני גורמים שדרכיהם לא תמיד נפגשות, כי מטרתיהם שונות בחלקן: מצד אחד ניצב המו"ל, שבדרך כלל הוא יוזם המילון, בעל הממון, הנתון ללוח זמנים, ומן הצד האחר ניצב העורך הראשי שהמו"ל מזמין ליצירת המילון. גם המו"ל וגם העורך רוצים שהמילון יהיה הטוב בסוגו, אך למו"ל יש מטרות נוספות: הוא מעוניין שהפרויקט יהיה קצר ככל האפשר, עם לוח זמנים ברור, וכן (ואולי זה חלק מהמטרה הקודמת), שלא יצטרך להשקיע בו הון רב ושיוכל להפיצו במהרה לקהל גדול כדי

1 מילונים מיוחדים (special dictionaries) או מילונים לצרכים מיוחדים (dictionaries for special purposes) הם מילונים שאוצר המילים שלהם מתקשר למילוני משמעויות (dictionaries for special purposes), לקבוצות מקצועיות או חברתיות מיוחדות: סופרים (למשל: שלונסקי; כנעני, תשמ"ט), רופאים, טכנאים, עולים חדשים, ילדים עם לקויות, או לנושאים מיוחדים (למשל: מאכלים לאומיים, שפת סתרים [Bergenholtz & Tarp, 1995], לשון ילדים, קלישאות, לשון הפוליטיקה, מונחי ספורט). מילונים מיוחדים נפוצים: מילונים דו-לשוניים, מילוני מקצועות, מילוני סלנג, מילוני ניבים, קלישאות וציטוטים, מילוני שמות פרטיים או שמות משפחה, מילוני חלומות, מילון לראשי תיבות (פרוכטמן, בדפוס). דוגמאות למילונים מיוחדים בעברית: אורנן (תשנ"ו), *מילון המילים האובדות*; כהן (2009), *מילון השקרים והתירוצים*; פרוכטמן (תשס"ב), *מדברים בקלישאות*; קרמן (1996), *שם חם*. דוגמאות למילונים מיוחדים באנגלית: Bowler, P. (2002[1979]). *The superior person's book of words*; Knowles & Eliot (1991). *The Oxford dictionary of new words*.

להפיק ממנו רווחים בתוך זמן קצר. המטרות הפרקטיות אינן משתלבות ברגיל עם המטרות האיכותיות, ולעתים קרובות המהירות פוגעת מאוד באיכות. המו"לים ערים לכך, ורוצים מאוד לקרב בינם לבין הבלשנים, שהם לעתים קרובות (וכך ראוי) העורכים הראשיים של המילונים ובעלי התפיסה שלהם, ואין הדבר פשוט כלל ועיקר.

בשנת 1994 השתתפתי בכינוס הגדול השישי ללקסיקוגרפיה של יוֹרְלֶקס, שכונה "סופרמרקט" בפי משתתפיו - היו שם מעל לאלף משתתפים - שהתקיים באמסטרדם (דברי הקונגרס סוכמו אצל Martin & Co [Eds.], 1994). בכינוס הזה רוכזו מיטב הבלשנים העוסקים במילונאות - וזו הייתה תקופת מעבר של רבים מגדולי הבלשנים למילונאות - לצד כל הצוותים שהיו בתהליך עשייה של מילונים. כל אלה הופגשו עם מבחר מרשים של מו"לים, שהוציאו לאור או תכננו להוציא לאור מילונים מסוגים שונים, למשל, צוות מגרמניה שהכין מילון מקראי. המו"לים פנו בקריאה נרגשת לבלשנים שיסבירו להם מה הם מבקשים שיהיה במילון, מהו המידע הנחוץ לחוקרים בכל ערך, מה אינו משביע את רצונם במילונים הקיימים, ומה צריך להיות במילון על פי שיטתם, אבל ביקשו מן הבלשנים להגדיר את כל אלה בדיוקנות ועם הוראות פעולה.

בכינוס נשמעו הרצאות מעניינות ביותר, שבהן הביע כל מרצה את שאיפותיו ואת כוונותיו לגבי ערכים במילונים כלליים וספציפיים, או שתאיר את תהליכי עבודתו ועבודת צוותו במילון מתהווה. למותר לציין שתוצאה פרקטית במיוחד לא נבעה מכינוס רב משתתפים זה, והמצוי לא פגש את הרצוי בכל הקשור ליישום ולמסקנות. אולי נוצרו התקשרות או שתיים בעקבות הכינוס, אך לא יותר מזה.

אני יודעת מניסיון שלי ושל אחרים, כי הפער בין הרצוי למצוי יישמר תמיד, ולכן לא אציג כאן תכנית מפתיעה וחדשה לערכי מילון לכול. כאמור, אביא את הרהורי שלאחר מעשה לגבי מילון מקיף המתיימר להכיל את מרבית המילים בשפה ומיועד לכל חלקי האוכלוסייה, בתוכה גם אוכלוסיית הלומדים, בניסיון להראות כיוון קצת שונה ממה שיצא בפועל, בתחום המילה, הצירוף והביטוי (צָרֶף, ניב, פתגם, מימרה וכדומה), ובתקווה שחלק מהרעיונות אכן יתממשו.

קודם כול עליי לציין, שהתפיסה הכללית והרציונל של המילון המקיף החד-לשוני נשאר תקפים לגביי: מילון עברי-עברי מקיף, המיועד לכל חלקי האוכלוסייה, בארץ שחיים בה מגורים שונים ושהיא קולטת עלייה, שיש בה אוכלוסייה של ילדים, נוער וגם מבוגרים, שאוצר המילים שלהם דל ובנוי מרובד בינוני עד נמוך בשל סיבות שונות, בעיקרן חינוכיות וחברתיות. כל אלה חיים בצד אוכלוסייה של בעלי השכלה מקיפה ובקיאיים במכמני השפה העברית. בהתחשב בכל סוגיו של קהל היעד, צריך למצוא דרך מיוחדת להציג את המילון הכללי של השפה בצורה פשוטה ובהירה ועם זאת מדויקת ביותר. זו מטרה הנראית מובנת מאליה ובנלית, אך כבר כאן צצות בעיות: בהירות ופשטות באות פעמים הרבה על חשבון הדיוק. דיוק מדעי ודאי עלול לבוא על חשבון הבהירות של המילה או המושג שהקורא ביקש לברר לעצמו.

המילה כערך מילוני

כדי להבהיר את דבריי אתחיל מן המילה היחידה. אמנם תמיד יש הקשר טקסטואלי ברקע, אך במילון שאין בו אטימולוגיה ומובאות, המילה מוצגת במצב מבודד, בתורת לְקַסְמָה (היחידה המילונית הקטנה ביותר). להדגמה זו בחרתי במילה שלא נראתה כה בעייתית בראשית הבדיקה שערכתי, אבל היא חשפה בפניי את הבעיה בהצגת מילים - המילה אגמון (מילה שבמשמעותה העיקרית היא בערך - קנה-סוף, וראו הדיון בה בהמשך).

בקורס ללשון לסטודנטים מתקדמים המתמחים בלשון העברית, שלימדתי בתחום המילונאות בשנת 2009, בחרתי במילה אגמון כדי להציגה לפני הסטודנטים כדוגמה לערך מילוני, משום שבילדוטי בחרתי בה כהצעה לשם משפחתי העברי, והיא נתקבלה בשמחה על ידי כל בני המשפחה שהכירו את המילה וגם ידעו שהיא מן המקרא (ספר ישעיהו, ראו להלן). כשפניתי אל המילון, במקרה זה המילון שאני שותפה לו, כדי להציג את הערך לפני הסטודנטים, ראיתי שההגדרה שהייתי שותפה בקביעתה אולי נכונה ואף יש בה דיוק, אך תמונה אמיתית של המילה איננה מתקבלת. הרגשה זו התגברה כשהתברר שאף לא אחד מ-13 תלמידיי בקורס הכיר מראש את המילה אגמון, ואיש מהם לא פגש בה מעולם.

וזו ההגדרה המופיעה במילון אריאל המקיף (2007), ולמעשה כזאת היא בערך בכל המילונים המקובלים כיום, גם במילון אבן שושן במהדורה האחרונה (אזר, 2003):

אגמון (ז') [מק] 1. צמח גבוה חסר עלים ממשפחת הגמאים הגדל באדמת בצצה או בסמוך למים (scirpus). משמש לבניית סכות, מחצלות ורהוט. 2. נו שקושרים בקצה החכה. (אגמון=, אגמונים, אגמוני=). בעל האגמון [חזל] [בתקופה הרומית] כנוי לאדם בממשל הרומי שתפקידו היה להצליף בקנה אגמון על גב הנדונים למלקות.

ההגדרה, כאמור, נכונה, והסטודנטים הבינו שמדובר במין צמח ולא באגם קטן כמו שחשבו. בעקיפין ניתן ללמוד שהצמח הוא בצורת קנה, משום שהוא משמש לבנייתם של סוכות, מחצלות ודברי ריהוט. התמונה המצטיירת (גם זה לא במישרין) היא שהצמח הזה הוא מעין קנה סוף, לפחות במראהו החיצוני. והנה ההגדרה של קנה סוף ושל סוף:

קנה סוף [עח] 1. הגבעול הארך של צמח הקנה המצוי ושל צמח הסוף. סוף (ז') צמח ממשפחת הדגניים הגדל על גדות נחלים ומקווי מים (typha). לצמח הסוף יש קנה שרש שממנו יוצאים עלים ירקים וזקופים דמויי סרגל. בראש עמוד התפרחת שלו פרחים קטנים בצורת אשכול ופריו הוא אגוזית. עליו משמשים לקליעת מחצלות גסות.

יש אמנם דמיון חיצוני בין השניים - האגמון וקנה הסוף; אך תכונתו המרכזית של האגמון היא גמישותו, וזו נכללה במילוננו רק בעקיפין - באמצעות הצירוף "בעל האגמון", שכן אפשר להצליף טוב יותר באמצעות חפץ גמיש. קנה הסוף החלול עשוי להישבר, ואילו צמח האגמון שורד אחרי כל הסערות, הוא מתכופף ומתיישר, ולכן אפשר להצליף באמצעותו. התכונה הזאת של הגמישות והכפיפות היא שגרמה את זעקתו של ישעיהו שהתבטאה בקבוצה של שאלות

רטוריות (נה, ה): "הַכְּזָה יהיה צום אבחרהו, יום ענות אדם נפשו? הַלְכוּף כַּאֲגֻמוֹן ראשו ושק ואפר יציע? הלזה תקרא צום ויום רצון לה?"

מי שראה היטב את תכונות האגמון והבין את ייחודן היה בן-יהודה במילונו (1946[1908]), שבמקרה הזה חשף בהגדרה את תכונת הגמישות המיוחדת של צמח האגמון:

אגמון, אגמון א. קָנָה רך, ישר, נכפף ונגמש, גדל באגמים ובביצות [כאן באות השפות הזרות להסבר] (הלכוף כאגמון ראשו? [יש' נה, ה]; ויכרות ה' מישראל ראש וזנב כיפה ואגמון [יש' ט, יג]). ב. כעין וו כפוף מברזל ישתמשו בו לצוד דגים [כאן באות השפות להסבר] (אם תמשוך לויתן בחכה ובחבל תשקיע לשונו? הַתְּשִׁים אגמון באפו ובחוח תיקוב לחיו?). ג. מין קומקום להרתיח בו מים וכדומה (מנחיריו יצא עשן כדוד נפוח ואגמון [איוב מא, יב]). (בן יהודה מביא גם אפשרות אטימולוגית של קשר בין השורשים גמן-גמש למילה אגמון).

בן יהודה איחד פה בצורה מצוינת את תכונות האגמון למחלקותיו עם הדיוק המדעי באמצעות ההפניות שכלל בסוגריים ובהערות השוליים. והעיקר - הדגש הושם בתכונת הכפיפות והגמישות של צמח האגמון (בהגדרה הראשונה, העיקרית) ללא הכבדה על הקורא בפרטים תיאוריים בוטניים ארוכים הקשורים בצמח הזה.

כאמור בתחילת דבריי, הבאתי את הערך הזה רק כדוגמה להצגת הבעיות העלולות להיווצר מן השאיפה לדיוק מחד גיסא ולפשטות ולבהירות מאידך גיסא, ולהראות כיצד אפשר להתגבר על הבעיות הללו. בכוונה לא נכלל קנה הסוף בערך הזה כמקביל נרדף לאגמון (כנאמר לעיל, תכונתו הפוכה - הוא נשבר). כדי להגיע למיצוי השאיפות בשלמות צריך להשקיע בכל ערך וערך עבודה ארוכה ומחשבה עמוקה, וכל זה נוסף על המאמצים הרגילים לדיוק ולבהירות. קשה להאמין שבסופו של דבר תימצא דרך שבה גם הבוטנאי וגם מחפש המילה התמים והלומד יקבלו את המידע הדרוש להם בצורה מושלמת לשביעות רצונם המלאה מערך כלשהו בתחום הצמחייה, ובדומה גם בתחומים האחרים הקשורים במינוח ובהגדרה, אבל צריך להשתדל שזו תהיה התוצאה. עליי לציין, למרות כל מה שהבאתי - ואין אלה אלא הרהורים בלבד, שרוב הערכים במילון שדובר בו אכן כתובים היטב ומספקים את התנאים הראשוניים: בהירות לצד דיוק.

שאלה נוספת שביקשתי להציג במאמר היא שאלת השורש והנרדפים. רבים שאלו אותי אם מקובל בעיניי שערך מילוני יוגדר הן באמצעות מילה מאותו השורש הן באמצעות נרדפים. מקור השאלה הוא בביקורת שתמיד החדירו בנו בעבר מורינו במוסדות להשכלה גבוהה כלפי השימוש בשורש ובנרדפים לתיאור מילה חדשה. מדובר באותם מילונים שהגדירו את "יָפָה", למשל, באמצעות "נָאָה", ורשמו בערך "יפה": "ראה נאה", ובערך "נאה": "ראה יפה", ללא הסבר נוסף. כך מתקבלת הגדרה מעגלית, כפי שנוהגים פעמים הרבה בהגדרות התשבצים. אך הביקורת היא גם כלפי השימוש, למשל, במילת "נָאָה" בהסבר של הערך "נָאָה". ברור לי היום שבצד ההגדרה המילולית השואפת, כאמור, לבהירות בצד דיוק, צריך להביא בערך המילוני נרדפים רבים ככל

האפשר למילת הערך, וכן להשתמש דווקא בשורש להסבר. השימוש בנרדפות בערכים - ובעיקר אם מציינים במילון את המשלב ואת הרובד של כל אחד מן הנרדפים - מאפשר למעיין להבין וללמוד את המילה החדשה באמצעות מילה שהוא מכיר ולקשר את המילה החדשה לשורש. הקישור הזה וכן ציון משלב הלשון וציון השכבה הלשונית מסייעים ללומד לבחור את המילה המתאימה לצרכיו המשלביים - לדיבור, לכתיבה או לפתרון תשבץ. למורה המלמד את תלמידיו את דרכי השימוש במילון ותועלתן עוזרים הנרדפים להסביר את התצורה ולהפוך את המילה החדשה הלא מוכרת לשקופה. דרך משל, אפשר להגדיר את המילה המודרנית שנוצרה בתרגום שאילה - שיבוט (clone) - ולהציג את הערך באמצעות השבט, הענף, כמו שאמנם כתבנו במילון אריאל: "שבוט (ז) מלשון שבט, ענף [עח] (בבילוגיה) שכפול גנטי, הפעלה וגם התוצאה של יצירת קבוצה של גנים זהים בשיטה של הנדסה גנטית (ל' קלון, קלונג)". השורש באמצעות המילה "שבט" חייב להיות מוזכר כדי לתווך בין השיבוט לענף. אמנם יש מילוני נרדפים מיוחדים - אוצרות וכדומה, אך גם המילון הרגיל תפקידו לספק חלק מאוצר הנרדפים. המורים יוכלו להסתייע במידע המרומז לצורכי ההוראה, בלי שיכבידו על הלומדים, והתלמידים והסטודנטים יקבלו מידע עקיף על הלשון בצד המידע הישיר.

נראה לי חשוב ביותר שהמילון אכן יכלול את המשלב ואת רובד הלשון כדי לסייע למעיין בו לדעת באילו נסיבות הוא יכול להשתמש במילה שלפניו. ציון המשלב מסייע אפוא גם להבעה בכתב וגם להבעה בעל פה. השימוש בשורש יכול לעזור לאטימולוגיה (הגיזרון, מוצא המילה, ממה היא נגזרת) במילון שאיננו אטימולוגי בהצהרתו, ליצור בו מעין הכולנה לאטימולוגיה, מה שקראתי לו (במילון אריאל המקיף): רמזי אטימולוגיה. דוגמה נוספת: בְּדִיוֹנִי (ת') [עח] 1. בְּדוּי, שהוא מן הַבְּדִיוֹן, דְּמִיוֹנִי, שְׁאִין בו דָּבָר מִן הַמְצִיאוֹת. יש כאן שימוש בשורש וגם במילה בְּדִיוֹן שהוגדרה קודם לכן במילון, וכן במילה נרדפת - דמיוני - ובהסבר.

צירופי מילים

הצירוף, הבנוי מיותר ממילה אחת, נחשב, כידוע, לערך לקסיקלי, אולי מורכב יותר, אם הוא ממוֹלָן (מצוי במילון הדיבור שלנו, נרשם יחד כערך מילוני), ומקבילה לו מילה אחת. זה העיקרון המקובל. אולם כשאנו בודקים את המילון, אנו רואים שחלק זה של הרציונל ממומש מעט מאוד. מובן שצירופים שהולחמו או נצמדו למילה אחת, כמו כדורגל, נרשמים כערך נפרד. אך אם המושג הוא צירוף בן שתי מילים או יותר, גם אם הוא ממוֹלָן אין הוא על פי רוב מקבל ערך לעצמו, אלא הוא נרשם כביטוי נלווה לאחד ממרכיביו, לעתים גם לשניים. למשל, היה צפוי שיהיה ערך נפרד לנעלי בית, צירוף ממוֹלָן, אם גם לא אידיומטי. בשיטת האיסוף של הצירופים והביטויים הקשורים למילה מסוימת, ייתכן שהצירוף ייעדר, מכיוון שאין המילונאים יכולים להביא את כל מה שקשור למילה, אלא דוגמות בלבד. הצירוף נעלי בית או נעל בית אמנם לא נעדר משום מילון ומלווה תמיד את הערך "נעל" כצירוף מדגים. אבל חליפת שינה, שהיא

המונח הרשמי של האקדמיה ללשון העברית לפיג'מה (אמנם גם פיג'מה הוכשרה, אך חליפת השינה נשארה כמונח עברי - נכללה במילון ההלבשה ומקצועותיה בתשמ"ד, כשראשית גיבוש המונח חלה בתקופה מוקדמת הרבה יותר) - הצירוף הזה, השווה לפיג'מה, נמצא במילונים רק ליד המונח פיג'מה, כנרדף, אך לא כערך, אף לא במילון אבן שושן, ואפילו לא כערך משנה של חליפה או שינה. נכון שהסיבה לאי-כלילת הצירופים כערכים ראשיים, גם אם הם מביעים יחידות מילוניות, קשורה בחסכון המקום הפיזי, אך העובדה שבשל כך הם גם עלולים להיעדר מן המילון מעוררת מחשבות נוגות.

הוא הדין בצירופים הכבולים האידיומטיים - היקרותם בתוך הערכים כערכי משנה היא אקראית, ובאה כדוגמות להצטרפויות שהמילה קשורה בהן, כמוקד לניב או לפתגם וכדומה. למשל, בערך "נתן" נמצא (במילון אריאל המקיף, וכך גם באחרים) שיש לפועל הזה תבניות תחביריות אחדות, ולכן יש כמה וכמה פירושים למילה - **העביר בעלות, שם, הרשה, קבע או מינה לתפקיד** - ומכאן יש גם ביטויים רבים, רובם ניבים, שבמרכזם הפועל הזה, ביניהם: נתן את הדין, נתן את הנשמה, נתן בכוס עינו, נתן (למישהו) דריסת רגל, נתן לבו (לְדַבֵּר) / נתן דעתו (לְדַבֵּר), נתן עיניו (בְּדַבֵּר), נתן יד (לְדַבֵּר), נתן יד לשלום. אלה רק חלק קטן מהמובאים במילון, והמילון אף הוא מביא אך חלק קטן מאוצר ההצטרפויות של הפועל "נתן" ומהביטויים הנוצרים עמו (למיון סוגי הצירופים שהוזכרו ואחרים, ראו אצל טרומר, תשס"א). מכל הביטויים הרבים הנלווים במילון לערך "נתן", שכולם חשובים לידע אך יש גם נוספים,² אציג שלושה להדגמה.

א. **נָתַן עֵינָיו/עֵינָו בְּכֹס**³ [מק] הַתְּחִיל לְשִׁתּוֹת מִשְׁקָאוֹת חֲרִיפִים, הִפְךָ לְשִׁתָּן.

ב. **נָתַן עֵינָיו בּוֹ** [חזל] 1. התבונן בו, הִסְתַּכֵּל בּוֹ בְּמַבְט חוֹדֵר. 2. חָמַד אוֹתוֹ, חָשַׁק בּוֹ.

ג. **נָתַן אֶת דַּעְתּוֹ** (על) [חזל] / **נָתַן אֶת לְבוֹ/אֶל לְבוֹ** (את) [מק] שָׁם לְבֹ, חָשַׁב עַל כָּךְ.

הרעיון של צירוף כבול, קבוע (דוגמות א ו-ג), שאין לו קבוצת המרה ואין לפגוע במרכיביו ולשנותם, הוא חשוב ביותר להקניית מושג הניב. קניית הידע וההבחנה שהצירוף הכבול "נתן עיניו (או עינו) בכוס" הוא ממולן ברמה כה גבוהה, עד שאפשר להמירו בפועל מקביל בן מילה אחת: השתכר או היה שיכור, מאפשרת במיוחד להבין את מושג הכבילות. התלמיד יכול להבין שמידת ההדיקות של מרכיבי הביטוי הזה היא הגבוהה ביותר, והוא שונה במשמעותו מ"נתן עיניו בגביע או בספל" (דוגמה ב), ואין אפשרות להחליף את המילה כוס במילה גביע בדוגמה הראשונה, אך אפשר להחליף את הגביע בדוגמה השנייה במילת כוס או בכל שם עצם אחר. ידע זה, העולה מהסידור של הניבים כערכים ראשיים במילון, נראה לי חשוב יותר למהות המילון והערכים הלקסיקליים שבו מאשר הצגתו של אוסף ביטויים לא ממוינים הקשורים במילה מסוימת.

2 יש פה רשימה ארוכה דייה, מכל השכבות הלשוניות, אך היא אקראית ואיננה ממוינת, וכך במילונים האחרים המביאים ביטויי לשון.

3 השינויים בביטויים נובעים מגלגולים היסטוריים שחלו בהם במעבר מתקופה לתקופה.

בדוגמה השלישית, שיש לה חלופה מתקופה אחרת (נתן את דעתו/לבו - חז"ל לעומת מקרא), המידע ההיסטורי המספק הסבר להבדל בין המילים "לב" ו"דעת" המצטרפות ל"נתן" הוא הפוך - הוא מדגים שיש גם ניבים נרדפים שחלקים בהם משתנים, וההבדל ביניהם הוא רובד הלשון בלבד.

כנאמר, דוגמות הביטויים, כפי שאלה משובצים בערך, הן אקראיות במילונים ומבקשות לייצג את כל התקופות. לכן ברור הוא, שאם לא נעמיד את הצירופים הכבולים, בעיקר הניבים הפועליים, כערכים בפני עצמם, ייעדרו מהמילון צירופים כבולים, בתוכם ניבים הנרדפים למילים בודדות, ויימצא המעיין במילון חסר את אחד האמצעים הלשוניים התרבותיים המעשירים את השפה, בבואו לבקש לו רובד שונה מזה המשמש אותו לצורכי היום-יום. משום כך אולי כדאי לוותר על ביטויים שאינם צירופים כבולים בכלל וניבים בפרט, ולהעדיף להכליל במילון את האחרונים, המתאימים להיות ערכים בפני עצמם. וגם אם בשל שיקולים טכניים צריך יהיה לקבוע אותם כערכים נלווים, לא יהיו אלה אקראיים, אלא ידגימו מבחר שימושי ומייצג של כל רמות המבע. מילון שיערך במגמה זו יוכל להיות לעזר רב למורים, לסטודנטים ולמתעניינים במילונאות ובקשר בין המילים והביטויים.

אמנם יש גם מילונים המיועדים במיוחד לתלמידים בבתי הספר (שניים מהם אף נכתבו ביוזמתי ובעריכתי)⁴, והרציונל שלהם שונה ומותאם ללומדים צעירים, אך אלה מתאימים בעיקר לתלמידי הכיתות הראשונות, ואין די בהם לתלמידים בכיתות ג'-ד' ומעלה, ובוודאי שאין די בהם ללומדים בוגרים יותר, ובעיקר למורים ולסטודנטים. דווקא המילון המקיף המיועד לכול צריך לאפשר נוחות עיון והכוונה תרבותית לכל סוגי המעיינים.

כנאמר בתחילת דבריי, אין כאן אלא הרהורים ומחשבות לשינויים בעתיד בתחום כתיבת הערך המילוני, שהועלו כמעין ביקורת עצמית לאחר השתתפותי בעריכתם של מילונים אחדים. יש להניח, שרוב הדברים יישארו ללא פתרון, שהרי שמענו גם בעבר הצעות ורעיונות למילונים מקיפים, והביצוע עדיין קשה. אבל מי יודע? אולי היום התחלתי בכתיבת מילון חדש, מילון שיקנה לתלמידינו בכל הסוגים של מוסדות הלימוד, ולו בעקיפין, דרכים מועילות יותר להעשרת השפה וביטוייה בצורה נגישה, נוחה ובהירה.

רשימת מקורות

אבניאון, א' (עורך ראשי). (תשנ"ט). **מילון ספיר לבתי הספר** (בשיטת ההווה) (כתיבה: חיה גיל ואורנה בן נתן; עריכה מדעית: מ' פרוכטמן). קריית גת: הד ארצי, איתאב וקוראים.

4 אבניאון (תשנ"ט). **מילון ספיר לבתי הספר** (עם דוגמאות מספרות הילדים ומהמקורות); פרוכטמן (תשס"א). **מילון כיס אריאל**. המילונים שונים זה מזה - מילון ספיר לבתי הספר מביא דוגמות מן הספרות ומובל בחלקו בבחירת מילותיו על ידי הטקסט הספרותי. מילון הכיס, שמטבעו אין בו דוגמות, מובל בבחירת הערכים בחומר המתאים לקהל היעד על פי נושאי עניין, וההגדרות מתחשבות בכך שהערכים אינם מלווים במשפטי המחשה (אמנם יש המחשת מה באמצעות האיורים).

- אורנן, ע' (תשנ"ו). **מילון המילים האובדות**. ירושלים: מאגנס.
- אזר, מ' (עורך ראשי). (2003). **מילון אבן-שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים**. תל-אביב: המילון החדש.
- בן-יהודה, א' (1946[1908]). **מילון השפה העברית הישנה והחדשה**. ירושלים ותל-אביב: דפוס "ספר" (מהדורה עממית).
- האקדמיה ללשון העברית (תשמ"ד). **מילון הלבשה: תפירה ולבוש**. ירושלים.
- טרומר, פ' (תשס"א). מבוא - הניבון: מהותו והביטויים שבו - תוכן ומבנה. בתוך מ' פרוכטמן, א' בן נתן ונ' שני (עורכים), **ניבון אריאל** (עמ' 9-15). קריית-גת: קוראים.
- כהן, א' (2009). **מילון השקרים והתירוצים**. חיפה: אמציה הוצאת ספרים.
- כנעני, י' (תשמ"ט). **מילון חידושי שלונסקי**. תל-אביב: ספריית פועלים.
- ניר, ר' (2004). תמורות בלקסיקוגרפיה העברית בדורנו. בתוך א' בן אמתי (עורך), **מחקרים ומסות בלשון העברית ובספרותה** (עמ' 105-117). ירושלים: ברית עברית עולמית.
- ניר, ר' (2007). על 'מילון אריאל המקיף' בעריכת דניאל סיון ומאיה פרוכטמן. **חלקת לשון**, 39 - לזכרו של ד"ר חיים שטרן (עורכת ר' בורשטיין), 203-208.
- סיון, ד' ופרוכטמן, מ' (עורכים ראשיים). (2007). **מילון אריאל המקיף**. קריית-גת: קוראים.
- פרוכטמן, מ' (תשס"א). **מילון כיס אריאל**. קריית-גת: קוראים.
- פרוכטמן, מ' (תשס"ב). **מדברים בקלישאות: 616 ביטויי שגרה הממלאים את חיינו**. קריית-גת: קוראים.
- פרוכטמן, מ' (בדפוס). **מילונים מיוחדים**. ערך מתוך: מ' פרוכטמן, י' שלזינגר וצ' שראל (עורכים), **לקסיקון למונחי טקסט ושיח**. תל-אביב: רסלינג.
- קדרי, מ"צ (2000). מה נכלל ומה לא נכלל במילון הלשון העברית של ימינו. בתוך א' שורצולד, ש' בלום-קולקה וע' אולשטיין (עורכות), **ספר רפאל ניר** (עמ' 390-400). ירושלים: כרמל.
- קרמן, ד' (1996). **שם חם: אוסף שמות לבנים ולבנות**. אור יהודה: שבא.
- רבין, ח' (תשל"ג). **מלון ומלונאות**. בתוך: **האנציקלופדיה העברית: כללית, יהודית וארצישראלית** (כרך כ"ג, עמ' 562-571). ירושלים: החברה להוצאת אנציקלופדיות.
- Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). Basic Issues in Specialized Lexicography. In H. Bergenholtz & S. Tarp (Eds.), *Manual of specialized lexicography: The preparation of specialized dictionaries* (pp. 28-31). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Press.
- Bowler, P. (2002[1979]). *The superior person's book of words*. Great Britain: Bloomsbury.
- Knowles, E., & Eliot, J. (1991). *The Oxford dictionary of new words*. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, W., & Co (Eds). (1994). *Euralex 1994: Proceedings*. The Netherlands: Internatinal Congress on Lexicography.